

І.В.Сулятицький

І.О.Корчинський

В.В.Сало

СПЕЦІАЛЬНЕ ПСИХОКОНСУЛЬТУВАННЯ УЧАСНИКІВ ТА ЧЛЕНІВ РОДИН АТО І ВИМУШЕНО ПЕРЕСЕЛЕНИХ.

Анотація. *Стаття присвячена актуальним у сьогоднішніх реаліях українського суспільства проблемам надання спеціальної психоконсультативної допомоги учасникам АТО їх родинам, вимушено переселеним у зв'язку із подіями на Сході держави. Зміст статті розкриває психологічні конструкти порад психологів–практиків потребуючим, дієвість допомоги яких випробувані у попередніх подібних обставинах.*

Ключові слова: *психологічна підтримка, психотравми війни, екстремальна, психотравмуюча ситуація, індивідуальні стратегії, молодші школярі, перехідний простір, практикуючий психолог, психічна травма, психологічна допомога, психологічний стрес.*

© Сулятицький І.В., Корчинський І.О., Сало В.В., 2018

Постановка проблеми. За офіційними даними ООН, на початку листопада 2014 року в Україні було зареєстровано близько 430 тисяч переселенців зі східних областей. У чверті переміщених осіб спостерігаються симптоми депресії і тривоги. Такі дані було озвучено директором Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології на міжнародній конференції для психологів "Травма війни: психологічна допомога та реабілітація", проведеної 18 листопада 2014 року в Києві. [13]. Питання психологічного консультування як частини прикладної психологічної допомоги спеціалістів потребуючим – це пряме питання прикладної військово-тактичної психології, яка, як і багато інших сфер діяльності, прямо пов'язаних з війною чи дотичних до неї, упродовж останніх двох-трьох років також "нарощує м'язи". Несправедливість чи

суперечки з близькими, з чим солдатам успішно вдавалось миритися до війни – після боїв вже не сприймаються як дріб'язок. Ветерану не вистачає терпіння, самоконтроль підірвано [12].

Актуальність дослідження зумовлена тим, що на сьогодні не існує єдиної державної програми психологічної підтримки родин учасників АТО і вимушено переселених.. Особливо вразливою до наслідків дезадаптації, пов'язаної з війною, є психіка дітей родин, які пережили війну чи соціально ущемлених нинішнім гібридним конфліктом на Сході України.

Разом з тим, для дорослих період психологічного відновлення може затягнутися набагато довше, ніж у дітей. Вони можуть і не здогадуватися, що потребують психологічної допомоги, а іноді не знають, що вона існує взагалі.

Президент Асоціації психіатрів України Семен Глузман наголошував, що ... «проблеми, які виникають у людей, - не психіатричні. Це нормальні реакції на ненормальну ситуацію. Адже людина перебуває в такій ситуації - не короткочасній, а хронізованій (відсутність житла, грошей, руйнування побуту та багато іншого). Найголовніше тут - людське тепло і взаєморозуміння» [13].

Метою дослідження є науково-прикладний аналіз проблеми вироблення найбільш типових змістів спеціального психологічного консультування в напрямку допомоги у реадaptaції до життя учасникам АТО, членам їх родин та родинам вимушено переселених, пов'язаних з АТО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взагалі вчені наголошують на тому, що психотравмуючі ситуації виходять за рамки звичайного життєвого досвіду і з психологічної точки зору мають можливість викликати стрес у будь-якої людини, незалежно від її досвіду чи соціального статусу. Відштовхуючись від психологічної сутності екстремальних ситуацій, можемо сказати, що вони порушують у людини відчуття безпеки, оскільки в ній... знижується рівень автономності особистості і вольової регуляції, виникають неререфлексовані прояви психічної діяльності, відбувається дезорганізація процесів смислоутворення і цілепокладання...» [2, с. 13]. Саме І. А. Баєва

звертає увагу, що екстремальна ситуація може сприяти консолідації адаптаційного потенціалу людини, мобілізації спротиву негативним впливам соціального середовища, ... інтегрувати особистісні і соціальні ресурси. Ця двополярність можливого впливу на особистість ... підкреслює значущість системного аналізу і необхідність розгляду категорії «екстремальна ситуація» у структурі цілісного напрямку досліджень з психологічних проблем безпеки, наголошує І. А. Баєва [3].

Виклад основного матеріалу. Психотерапія допомагатиме військовому чи цивільному, якщо для неї створені належні умови. Не можна опрацьовувати пережитий досвід, коли перед цим найважливіше було вижити, і напруга допомагала цьому. Адже за правилами тактичної медицини, у зоні обстрілу – розслаблення пораненого небезпечно не лише для нього самого, а й для побратимів, яким його доведеться нести під кулями на собі. Вони усі стають мішенями. Тож бути “при тямі”, сконцентрованим – важливо для виживання. Так само це стосується і психологічного стану. Психотерапевтичну роботу варто відкласти до моменту, коли солдат буде в безпеці і його не чекатиме повернення на фронт: у зоні АТО це може принести більше шкоди аніж користі. Функція психолога на фронті більше стосується стрес-менеджменту, першої психологічної допомоги. Техніки прогресивної релаксації чи медитації повинні бути лаконічними, про що нагадували фахівці на тренінгу для психологів Нацгвардії. Ефект буде якщо підібрати разом із солдатом плейлист музики, що розслабляє, і навчити його методам релаксації до відправки на фронт. А в зоні АТО солдат вже застосовуватиме техніки і музику для пригадування ефекту, закріпленому вдома, де він був у безпеці. Авторитною є думка фахівців про те, що під час організації допомоги ветеранам необхідно враховувати чотири ключові моменти: явище, яке травмує психіку і безпосередню реакцію на нього, що супроводжується, як правило, його запереченням; наступне усвідомлення і повторне переживання негативних аспектів, що мають відношення до психічної травми; спроби контролювання, зниження чи відсторонення від

нав'язливих спогадів шляхом використання взаємодії психічних механізмів заперечення психотравми та повторення переживань, що травмують психіку; інтеграцію травматичного досвіду та його позитивний чи негативний вплив на особистість, відношення до значущих явищ, подій, стосунки з людьми та оточенням у цілому [8; 10; 12].

Серед вітчизняних дослідників найбільший внесок у розробку проблеми психологічного захисту з позицій теорії установки вніс Ф.В. Бассін [4, с.118-125]. Згідно з Ф.В. Бассіним, психологічний захист є нормальним, повсякденно працюючим механізмом людської свідомості. Захисна система людини, згідно з І.М. Нікольською, представлена чотирма основними рівнями, які послідовно формуються в онтогенезі й одночасно функціонують у дорослого: соматовегетативний (фізіологічний) рівень; поведінковий (психомоторний) рівень; рівень психологічного захисту (несвідомої психіки; рівень копінг-поведінки (свідомості). Захисна система людини є продуктом дії вроджених механізмів, процесів розвитку та навчання, накопичення індивідуального досвіду. Набір захисних процесів є індивідуальним і характеризує рівень адаптованості особистості [3; 4; 7].

Ще один акцент, який необхідно, на наш погляд робити – це психотравмуюча дія теперішнього гібридного конфлікту на території нашої країни на майбутнє і теперішнє психічне дітей [7; 10; 14]. Психологи констатують, що якщо не допомогти дітям пережити важкі ситуації, з якими вони зіткнулися, в майбутньому це може вилитися у великі соціальні проблеми. Психологічні травми можуть залишитися з дитиною на все життя. Є ризик, що діти надалі проявлятимуть себе як жертви або агресори. У них може бути дуже багато страхів, а це впливає на світовідчуття в цілому, на шкалу цінностей, на здатність до навчання, до розвитку, на те, як вони надалі будуватимуть свої дорослі відносини, створювати сім'ї та виховуватимуть своїх дітей. Виникнення психічної травми розглядається як наслідок незавершеності інстинктивної реакції організму на травматичну подію [6], що потребує ціленаправленої роботи на адаптації після прожитого..

У науковій літературі існує значна кількість класифікаційних моделей адаптації [1; 2; 3; 9]. У сенсі пристосування індивіда до змінних умов середовища, виокремлюють адаптацію соціальну і психологічну, які є найбільш дослідженими у соціальній психології. За твердженням Ю. Александровського, адаптація особистості може розглядатися як певний психічний стан, який є своєрідною формою відображення суб'єктом складної життєвої ситуації [1,с.165.]. На думку авторів, поняття адаптації напряму пов'язується з поняттям стресу, як неспецифічної реакції організму на будь-яку пред'явлену вимогу. З одного боку, стрес діє як механізм адаптації (евстрес), з іншого, – як основа розвитку порушень (дистрес). При евстресі відмічається зазвичай стенична емоція, у випадку дистресу завжди прослідковуються емоційні зміни, в основі яких лежить тривога [9, с.133].

Аналіз психологічних проблем сучасної війни свідчить про те, що є суттєві соціальні та психічні проблеми у військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях. На основі аналізу зарубіжного досвіду до вивчення, діагностики та коригування психічних станів воїнів і ветеранів, які брали участь у бойових діях, можна виділити кілька тенденцій у дослідженні цих проблем, серед яких особливо цінна для нашої ситуації третя, коли опрацьовуються конкретні методики та технології поступового впровадження ветеранів війни в повсякденну життєдіяльність з позицій парадигми "нормальної реакції на ненормальну ситуацію" [11; 12].

Зараз все наше суспільство перебуває в стані стресу. Порядок організації психологічної реабілітації та психологічного супроводу учасників АТО та деяких інших категорій населення нібито розроблено Міністерством соціальної політики під назвою “Відповідь на загрози соціальній безпеці в Україні в умовах конфлікту” і націлений нібито на забезпечення проведення психологічної реабілітації демобілізованих військовослужбовців, створення в Україні системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції з урахуванням зарубіжного досвіду функціонування таких систем у постконфліктних ситуаціях. Насправді ця сфера залишається безсистемною,

мало професійно продуманою. В одиничному варіанті, то навіть психологічна служба системи освіти мала б бути готова надавати психологічну і соціально-педагогічну допомогу постраждалим, переселеним, біженцям, членам їх сімей і родичам загиблих в ході АТО [8; 14].

Спостереження за поведінкою ветеранів локальних військових конфліктів та бесіди з ними показують, що сформувався у них в бойовій обстановці комплекс особистісних змін деколи трансформується у своєрідний комплекс «воєнізованої психіки», для якого характерні специфічні феномени в потребнісній сфері, в області ціннісних орієнтації та соціальної взаємодії військовослужбовців. Так, внаслідок спрощення когнітивної сфери учасників екстремальної діяльності, у них відзначається посилення жорстокості, безкомпромісності і ригідності моральних орієнтирів. Нерідко виявляється прагнення переробити цивільне життя але негласним законам людських відносин воєнного часу. При поверненні в мирну обстановку у ветеранів бойових дій актуалізується цілий ряд потреб. Ці потреби носять універсальний характер, проте, в даному випадку, вони мають надзвичайну ступінь вираженості [6; 11]. Основою більшості психічних травм є виснаження психіки військовослужбовців, слабкість їх нервової системи. Звичайний режим бойової діяльності, в результаті цього, стає непосильним. Навантаження, яке раніше легко переносилось воїном вже в перші години викликає почуття втоми, слабкість, насилу вдається зосередитися. Військовослужбовці стають дратівливими, невгамовними, конфліктними у взаємовідносинах з товаришами і колективом. Звичайна мова оточення здається до неприємності гучною, світло – дуже яскравим, відзначається слабкість процесів, що стримують людину від негативних вчинків. Нерідко порушення психічної рівноваги у військовослужбовців спричиняє за собою стан надбадьорості, ейфорії, балакучості і непродуктивної діяльності. В силу своєї некритичності і нездатності реально оцінити навколишнє оточення і власні можливості, військовослужбовці часто здійснюють помилки у досить простих ситуаціях, що несприятливо

позначається на діях бойових розрахунків, екіпажів, відділень, груп або інших невеликих підрозділів. Відомо, що бойова обстановка вимагає від людини величезної психоемоційної напруги, значних витрат нервової системи, для якої багато емоцій є найсильнішим подразником, що впливає як безпосередньо на неї, так і побічно – через найважливіші органи і системи організму (серце, легені, шлунок, надниркові залози, печінку, щитовидну залозу тощо) [8; 10; 12].

Одночасність впливу безлічі психотравмуючих чинників (стресорів), зазвичай, виводить з рівноваги нервову систему, психіка людини зазнає травми і переходить в стан, коли людина потрапляє в стресову ситуацію, в ситуацію, коли вона взагалі не знає, що відбувається. Наприклад, коли ви ідете по вулиці і бачите аварію, у вас є розуміння, що треба викликати швидку тощо. Хтось ціпеніє від побаченого і дивиться на все збоку, це теж нормальна реакція – шок. Але все одно є розуміння того, що відбувається [10].

З метою уникнення таких кризових станів спеціалісти радять брати до уваги враховувати чіткі індивідуалізовані нюанси у кожному конкретному випадку. Так, зокрема, вчені-психологи, які самі пройшли через обставини АТО, рекомендують для батьків військовослужбовців та інших близьких осіб [8] враховувати наступне: - майте терпіння; виказуйте військовослужбовцю те, що Вам буде цікаво дізнатися про події, які відбувалися під час участі в бойових діях, як тільки він буде готовий розповісти про них; - підтримуйте контакти з сім'ями інших військовослужбовців; це допомагає у зменшенні впливу неспокою та вирішенні інших проблем; - майте на увазі, що за час бойових діях у військовослужбовця можуть відбутися великі зміни (фізичні, психічні, емоційні, духовні), особливо якщо бойова діяльність є першою тривалою розлукою військовослужбовців з сім'єю. Раніше сформовані звички та толерантність можуть зазнати змін; - участь у бойовій діяльності може сформувати більшу обережність, яка зберігатиметься також після повернення. Не думайте що він божевільний. Це не так : - щоб ці зміни

сприймати та усвідомлювати необхідні терпіння та толерантність; - прийміть участь у заходах, на які Вас запрошують психологи та соціальні служби .

Зустріч з дітьми. Обдумуючи над тим, що за час Вашої відсутності у друзів та членів сім'ї по-різному відбувається формування цінностей, позицій, інтересів і потреб. Вони не є вже такими як до відбуття в зону бойових дій. Ці відмінності можуть мати різну ступінь і важливим є те, що Ви це взаємно помічаєте і кажете про це. Це має значення особливо при поводженні з Вашими дітьми. Враховуйте це і перетворюйте Ваші бажання, почуття, інтереси і думки у слова. Це допоможе заново “познайомитися” з Вашими дітьми. Реакція дитини на повернення одного з батьків визначається, в першу чергу, її віком та станом розвитку. Якщо у Вас дитина шкільного віку, то важливо поважати її приватну сферу та її друзів; сприймати уважно і без оціночних суджень спроби Вашої дитини розповісти про свої інтереси і захоплення. Розповідайте про Ваші переживання під час бойової діяльності та дайте можливість Вашим дітям розповісти про своє життя під час розлуки [8].

"Психологічна проблема буде наростати, як снігова куля і торкнеться всього суспільства. Тому нам потрібно допомогти нашим землякам впоратися з проблемами, адже реально дуже складний депресивний стан і у дорослих, і у дітей. Травма війни може залишитися з людиною на все життя. Наслідки страшні і для кожної окремої людини, і для всієї країни, суспільства [13].

Висновки.

1. Аналіз результатів дослідження та апробовані нами в ході проведення виїзної психоконсультаційної допомоги дозволяє дає підстави стверджувати, що спеціальне психологічне консультування для визначеної у темі статті категорії людей буде мати задуманий результат при умові виваженого індивідуалізованого підходу до кожного потребуючого з відповідною побудовою змістовних конструктів, обдуманій поетапності застосування

консультантом прийомів і способів взаємин, направлених на забезпечення активного пристосування індивіда до змін соціального середовища.

2. Спеціальне психоконсультування є одним із провідних прийомів психологічної реабілітації постраждалих завданнями якого серед інших мали б бути: соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків із місцевими спільнотами та інституціями та залучення постраждалих дітей до участі в діяльності щодо створення умов для їхньої самореалізації та проведення діагностичної і корекційно-відновлювальної роботи з ними практичних психологів.

3. Особливо важливим для окресленої категорії громадянства є недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників цих життєвих обставин. На фоні цих завдань практично вчасними є поради вчених, які як психологи і військові самі побували в статусі включених в події АТО, що породило такі психоконсультативні конструкти, як наприклад «Зустріч з дітьми».

4. Побудова змістовних і технологічних алгоритмів спеціального психоконсультування з різними категоріями постраждалих від конфлікту на Сході України сформовані у наших першочергових науково-прикладних цілях.

Література

1. *Александровский Ю.А.* Состояния психической дезадаптации и их компенсация / Ю. А. Александровский. – М. : Наука, 1976. – 272 с.

2. *Баева И.А.* Психология безопасности как основа анализа экстремальной ситуации / И. А. Баева // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2012.- № 145.–С.6 – 18.

3. *Баева И.А.* Экстремальная ситуация в контексте психологии безопасности / И. А. Баева // Психология экстремальных ситуаций / Под. ред. В. В. Рубцова, С. Б. Малых. – М.: ПИ РАО, 2007. – 304 с.

4. *Бассин Ф.В.* О силе «Я» и психологической защите / Ф.В. Бассин // Вопросы философии. – 1969. – № 2. – С. 118–125.

5. *Бродовська В.Й.* Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів : словник / В. Й. Бродовська, В. О. Грушевський, І. П. Патрик. – К : ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.

6. *Бурбо Л.* Пять травм, которые мешают быть самим собой. – К.: «София», 2006. – 192 с.

7. *Литвиненко І.С., Данілов О.В.* Особливості психологічної допомоги молодшим школярам зі Сходу України, які пережили психотравму [Електронний ресурс]: / Литвиненко І.С. Данілов О.В. – file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Мои%20документы/44844-90043-1-SM.pdf.

8. *Осьодло В.І., Хміляр О.* «Рекомендації військовослужбовцям та членам їх сімей щодо подолання наслідків надмірних психічних навантажень пов'язаних з виконанням обов'язків в зоні АТО», – Режим доступу: <http://cacds.org.ua/ru/tips/573>.

9. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник / Упор. : Д.Д. Романовська, О.В. Ілащук. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 133 с.

10. Психологічна травма і шляхи її подолання [Електронний ресурс]: – [http:// upsihologa.com.ua/Psihologichna_travma_i_shlya-frantsuaza.html](http://upsihologa.com.ua/Psihologichna_travma_i_shlya-frantsuaza.html).

11. *Смирнов А.В.* Отдаленные последствия воздействия экстраординарных стрессовых событий у ветеранов войны в Афганистане и членов семей погибших: Автореф. канд. дисс. – С-Пб., 1997. – 19 с.

12. *Сулятицький І.В.* Психоконсультативна практика травмованих війною (для родин АТО та вимушено переселених) / І.В.Сулятицький // Підтримка та реабілітація учасників АТО в Україні: досвід та перспективи: Тези доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2017, — С. 110–113.

13. Травми війни. Тисячі українців потребують психологічної допомоги [Електронний ресурс]: –Корреспондент.net, 19 листопада 2014,с.194]. – <https://www.google.ru/webhp?client=opera&sourceid..B0+2014,с.194>.

14. Юнісеф, Дитячий фонд, Україна. Експрес оцінка соціально психологічного становища дітей в Донецькій області /Електронний ресурс [http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial_Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf]

Сулятицький. І.В., Корчинский И.О., Сало В.В. СПЕЦИАЛЬНОЕ ПСИХО-КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ УЧАСТНИКОВ И ЧЛЕНОВ СЕМЕЙ АТО И ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ

Аннотация. *Статья посвящена актуальным в сегодняшних реалии украинского общества проблемам предоставления специальной психоконсультативной помощи участникам АТО их семьям, вынужденно переселенным в связи с событиями на Востоке страны. Содержание статьи раскрывает психологические конструкты советов психологов-практиков нуждающимся, действенность помощи Которым испытана в предыдущих подобных обстоятельствах.*

Ключевые слова: *психологическая поддержка; психотравмы войны; экстремальная, психотравмирующая ситуация; индивидуальные стратегии;*

младшие школьники; переходное пространство; практикующий психолог; психическая травма; психологическая помощь; психологический стресс.

Sylyatytskyy I., Korchyncky I., Salo V. SPECIAL PSYCHOKONSULTING OF PARTICIPANTS AND MEMBERS OF ATO FAMILIES AND FORCED MIGRANTS

Abstract. *The article is devoted to the actual in today's realities of Ukrainian society problems of providing special psycho-consultative assistance to ATU members to their families who were forcedly relocated in connection with the events in the East of the country. The content of the article reveals the psychological constructs of the advice of practicing psychologists to the needy, the effectiveness of the help which was tested in previous similar circumstances.*

An analysis of the results of the study and our approval in the course of conducting on-site psycho-counseling help allows us to state that special psychological counseling for the category defined in the topic will have a conceived result in the condition of a well-considered individualized approach to each person in need with an appropriate construct of content constructs, putative step-by-step the use of counselors techniques and methods of relationship, aimed at ensuring the active adaptation of the individual to change with the environment.

Special psycho-counseling is one of the leading methods of psychological rehabilitation of those affected, among which should be: social and pedagogical assistance to families of internally displaced persons in establishing social relations with local communities and institutions and involving affected children in participation in creation activities conditions for their self-realization and carrying out of diagnostic and corrective-restorative work with them of practical psychologists.

Particularly important for the defined category of citizenship is the prevention of their actions or inactivity of secondary traumatization of participants in these vital circumstances. On the background of these tasks, practically timely are the advice of scientists who, like psychologists and military personnel themselves, visited the status of ATOs included in the event, which gave rise to such psycho-counseling constructs, such as "Meeting with Children".

The building of informative and technological algorithms of special psycho-counseling with different categories of victims of conflict in the East of Ukraine are formed in our priority scientific and applied purposes.

Key words: *psychological support; psycho-traumas of war; extreme, psycho-traumatic situation; individual strategies; younger schoolchildren; transitional space; practicing psychologist; mental trauma; psychological help; psychological stress.*

References

1. *Aleksandrovskiy Yu.A. Sostoianiya psykhycheskoi dezadaptatsyy y ykh kompensatsiya / Yu. A. Aleksandrovskiy. – M. : Nauka, 1976. – 272 s. (ukr)*

2. **Baeva Y.A.** Psykholohyia bezopasnosti kak osnova analiza ekstremalnoi situatsyy / Y. A. Baeva // Yzvestyia Rossyiskoho hosudarstvennogo pedahohycheskoho unyversyteta ymeny A. Y. Hertseny. – 2012.- № 145.–S.6 – 18. (ukr)

3. **Baeva Y.A.** Ekstremalnaia situatsyia v kontekste psykholohyy bezopasnosti / Y. A. Baeva // Psykholohyia ekstremalnykh situatsyi / Pod. red. V. V. Rubtsova, S. B. Malykh. – M.: PY RAO, 2007. – 304 s. (ukr)

4. **Bassyn F.V.** O syle «Ia» y psykholohycheskoi zashchyte / F.V. Bassyn // Voprosy fylosofyy. – 1969. – № 2. – S. 118–125. (ukr)

5. **Brodovska V.I.** Tlumachnyi rosiisko-ukrainskyi slovnyk psykholohichnykh terminiv : slovnyk / V. Y. Brodovska, V. O. Hrushevskyy, I. P. Patryk. – K : VD «Profesional», 2007. – 512 s. (ukr)

6. **Burbo L.** Piat travm, kotorye meshaiut byt samym soboi. – K.: «Sofyia», 2006. – 192 s. (rus)

7. **Lytvynenko I.S., Danilov O.V.** Osoblyvosti psykholohichnoi dopomohy molodshym shkoliaram zi Skhodu Ukrainy, yaki perezhlyli psykhotravmu [Elektronnyi resurs]: / Lytvynenko I.S. Danilov O.V. – file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Moy%20dokumenty/44844-90043-1-SM.pdf. (ukr)

8. **Osodlo V.I., Khmiliar O.** «Rekomendatsii viiskovosluzhbovtciam ta chlenam yikh simei shchodo podolannia naslidkiv nadmirnykh psykhhichnykh navantazhen poviazanykh z vykonanniam oboviazkiv v zoni ATO», – Rezhym dostupu: <http://cacds.org.ua/ru/tips/573>. (ukr)

9. Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh rozladiv: psykholohichni aspekty. Metodychnyi posibnyk / Upor. : D.D. Romanovska, O.V. Ilashchuk. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2014. – 133 s. (ukr)

10. Psykholohichna travma i shliakhy yii podolannia [Elektronnyi resurs]: – http://upsihologa.com.ua/Psihologichna_travma_i_shlya-frantsuaza.html. (ukr)

11. **Smyrnov A.V.** Otdalennye posledstvyia vozdeistvyia ekstraordynarnykh stresovykh sobytyi u veteranov voyny v Afhanystane y chlenov semei pohybshykh: Avtoref. kand. dyss. – S-Pb., 1997. – 19 s. (rus)

12. **Sulyatytsky I.V.** Psychological Consultative Practice of the Traumatized by the War (for ATO families and forced migrants) / I.V.Sulyatytsky // Support and rehabilitation of ATO participants in Ukraine: experience and perspectives: Abstracts of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. - Khmelnytskyi, 2017, —S.110–113. (ukr).

13. Travmy viiny. Tysiachi ukraintziv potrebuieut psykholohichnoi dopomohy [Elektronnyi resurs]: – Korrespondent.net, 19 lystopada 2014,c.194]. – <https://www.google.ru/webhp?client=opera&sourceid..B0> – 2014, c.194. (ukr)

14. Yunisef, Dytiachyi fond, Ukraina. Ekspres otsinka sotsialno psykholohichnoho stanovyscha ditei v Donetskii oblasti /Elektronnyi resurs [http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial_Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf] (ukr)

Стаття надійшла до редакції 10.03.2018 р.

Прийнято до друку 15.03.2018 р.